

Karaktärisering och kulturhistorisk värdering

Vittaryds kyrka

Vittaryds socken i Ljungby kommun
Kronobergs län

Smålands museum
David Fuchs

Inledning

Bakgrund och syfte

I samband med upprättandet av vård- och underhållsplaner för kyrkor i Växjö stift har Smålands museum på uppdrag av BSV arkitekter & ingenjörer AB i Värnamo genomfört en karakterisering och kulturhistorisk värdering av Vittaryds kyrka. De kyrkor som berörs är de som tillhör Svenska kyrkan och omfattas av kulturminneslagen, dvs. kyrkobyggnader som är tillkomna före utgången av år 1939 och ytterligare några som skyddas genom särskilt beslut av Riksantikvarieämbetet. Arbetet bekostas av medel från den kyrkoantikvariska ersättningen. Karakteriseringen och den kulturhistoriska värderingen syftar till att användas som underlag för vård- och underhållsplanen.

Nedanstående material består av en historik över kyrkobyggnaden, en beskrivning av exteriör och interiör samt en kulturhistorisk bedömning. Arbetet har varit uppdelat i en fältdel med inventering samt arkivgenomgång. De aktuella arkiv som gått igenom har främst varit läns museets topografiska arkiv och Antikvarisk- topografiska arkivet, Riksantikvarieämbetet i Stockholm. Uppgifter har vidare hämtats från aktuell litteratur däribland hembygds litteratur. De redovisade arkivuppgifterna utgör en sammanfattning av genomgångna arkiv och ska inte ses som en komplett beskrivning i kyrkobyggnadens historia.

Kulturhistorisk bedömning

En kulturhistorisk bedömning är aldrig definitiv utan kontinuerligt föremål för omvärderingar. Bedömningen utgår från såväl den enskilda kyrkobyggnadens värden som kyrkomiljön i sin helhet, men också till värden i förhållande till andra kyrkobyggnader i stiftet och övriga landet. Inför varje planerad förändring skall tillstånd inhämtas från länsstyrelsen och varje ärende behandlas där från fall till fall. Den kulturhistoriska bedömningen utgör underlag för beslut om vilka åtgärder som kan vara berättigade till kyrkoantikvarisk ersättning

Kortfattad historisk beskrivning

Vittaryds kyrka uppfördes under medeltiden och är belägen på en liten höjd i utkanten av samhället med Skällandsö åt väster, Vittaryd åt söder och Forsheda åt norr. Kyrkan föregicks av en träkyrka, troligen av stavkyrkemodell, uppförd ett litet stycke öster om den nuvarande. Vid omläggning av den nuvarande kyrkans golv 1827 fann man en av dessa plankor med inhuggna små gluggar och märken efter järngaller. Alldeles i närheten av Vittaryds kyrka finns ett äldre gravfält från tiden runt Kristi födelse med 159 gravkullar och två domarringar.

Exteriör

Vittaryds kyrka är en senmedeltida salskyrka uppförd i natursten, 17,2 meter lång och 7,5 meter bred. Murverket i långhuset utgörs av kluven marksten och små skolstenar fogade med kalkbruk. Kyrkan är slätputsad och vitkalkad såväl in- som utvändigt med en sockel i natursten. I stenfoten på långhuset, sakristian och vapenhuset sitter inmurade snurrventiler av gjutjärn.

En bred naturstenstrappa kantad av smidesräcken leder upp till två sirliga smidesgrindar flankerade av två kraftiga naturstenspelare. Pelarna kröns av en glasad lanterna. Kyrkan ligger i öst-västlig riktning med vapenhus i väster, rakt avslutat kor i öster samt med utbyggd sakristia i nordöst.

Vapenhuset är uppfört i timmer, troligen 1827, med faluröd locklistpanel och vitmålade fönsterfoder och vindskivor. De två rektangulära blyspröjsade 2-luftsfönstren med färgat katedralglas är målade i en ljusgrå kulör. På taket ligger enkupigt lertegel. På gavelspetsens krön sitter en flöjel av smidesjärn. Ovanför de enkla svartmålade portarna hänger en liten glasad lanterna.

Den utbyggda sakristian, även den uppförd i timmer med rödmålad locklistpanel, uppfördes troligen 1787. Liksom vapenhuset har den vita foder och vindskivor samt ett tak av enkupigt lertegel.

Långhusets valvbågade 4-lufts-fönster är målade i ljusgrått. De spröjsade fönstren sitter djupt indragna i den kraftiga muren och är försedda med svagt sluttande solbänkar av kalksten. Långhuset har tre fönster på den södra långsidan och två på den norra. På den östra gaveln sitter ett fönster som förser koret med ljus. De yttre enkla fönsterbågarna har på senare tid kompletterats med innerbågar. På långhusets västra gavel strax ovanför vapenhusetsnock sitter ett mindre valvbågat, spröjsat enlufts-fönster. I toppen av det spånklädda gavelröset sitter två små kvadratiska blyspröjsade fönster.

Utmed långhusets takfot löper ett vitmålat listverk i trä. Långhusets branta sadeltak är täckt med enkupigt lertegel som på norrsidan börjar se lite nött ut. De vitmålade vindskivorna har i mötet med tegeltaket täckts med överliggare i svartmålad plåt. På takets gavelspetsar sitter svarta smidesflöjlar. Kyrkan saknar hängrännor.

Klockstapelns spånklädda korstak med fyra gavelrösten kröns av en spånklädd spira vilken bär upp ett smäckert smideskors. På toppen av vardera gavelröste har man placerat ett smideskors. Klockstapelns kvadratiska mittbyggnad har försetts med rödfärgad locklistpanel. Underst vilar klockstapelns på 4 kraftiga korslagda eksyallar på vilka de elva stödpelarna står. 8 av dessa stödben är snedställda och inklädda med bräder vilka rödmålats på sidorna men lämnats obehandlade på ovansidan. I öster och väster finns 2 öppningar med dubbla

ljudluckor. Nedtill har konstruktionen förstärkts med dragstänger av järn. Klockringningen är sedan mitten av 80-talet elektrifierad men innanför dörren vid klockstapelns bas kan man fortfarande se den mekaniska anordning som tidigare användes för att trampa klockorna. I samband med att man gjorde om klockstapelns ringanordning i början av 1940-talet så flyttades lillklockan till vapenhuset där den idag används för själaringning i samband med allhelgona.

Kyrkogården är rektangulär till formen och ligger utsträckt i nord-sydlig riktning. Grusgången som sträcker sig från entrén i öster till de västra grindarna delar kyrkogården i två halvor med klockstapel på den södra och kyrkan på den norra.

Kyrkogården ramas in av en vackert mossbevuxen kallmurad naturstensmur. På kyrkogården finns uppsatta halogenstrålkastare som belyser kyrkans fasader. De äldsta gravarna härstammar från 1600-talet. I en krans innanför muren står ett antal storvuxna träd framförallt ask, lind och lönn. Utmed kyrkogårdsmuren står några gravstenar vars gravrätt löpt ut.

Strax norr om kyrkan ligger Vittaryds nya kyrkogård. Den rektangulära kyrkogården delas av grusgångarna in i fyra gravkvarter och ramas in av en kallmurad naturstensmur, på insidan försedd med en mjukt avrundad jordvall. I anslutning till muren löper en krans av träd huvudsakligen lönn och lind. Kyrkogårdens två entréer i öster och söder flankeras av kraftiga naturstenspelare och är försedda med smidesgrindar. I söder gränsar kyrkogården till kyrkans församlingshem. I änden av den norra grusgången har man anlagt en rofylld plats med en strilande fontän och två sittbänkar där besökare kan slå sig ned för en stunds vila.

Den äldsta dokumenterade exteriöra förändringen i Vittaryd är från 1697 då kyrkans klockstapel skall ha uppförts av mästare David från Tofteryd. 1816 inkläddes densamma i panel.

1827 muras södra väggens ingång igen och ett nytt fönster placeras där dörren varit. Vapenhuset rivs ned. En ny ingång tas upp i väster i anslutning till vilken man låter uppföra ett nytt vapenhus. Ett fönster öppnades på norra sidan, dessutom utvidgades fönstret över altaret och på västra gaveln. Gaveln som hittills varit av trä uppmurades i sten så att fönstret kunde muras in. Ett litet fyrkantigt fönster på södra sidan murades igen

1911 tar Axel Lindegren fram ett förslag till ombyggnad av Vittaryds kyrka enligt vilket kyrkobyggnaden skall förses med ett torn samt ny absid och den fristående klockstapel rivs. Bakgrunden till detta förslag kom av att klockstapel var i en mycket dålig kondition. Förslaget kom dock aldrig till genomförande utan vid 1924 års renovering skedde istället en omfattande reparation av kyrkans klockstapel där man bland annat tvingades byta stora delar av den bärande konstruktionen. Vid samma tidpunkt ersattes kyrkans spåntak av enkupigt lertegel.

1965 rödfärgas panelen på kyrkans klockstapel och dess tak av spån ses över.

I samband med 1997 års utvändiga renovering och omputsning upprättades en murverksdokumentation. Spåren i murverket var få och ganska vaga. Själva murverket bestod av mycket ojämnt material av många olika bergarter. Stenarna var kluvna och en del nödortfiktigt tuktade samt fogade med kalkbruk. Genom skriftliga källor visste man att sydportalen och ett litet fyrsidigt fönster murats igen år 1827. Spåren efter sydportalen var vaga medan spåren efter fönstret var tydligare. Fönstret avslutades upptill med en maskäten

träbjälke. Öster om sydfasadens mittfönster fanns vaga spår av ett mindre fönster, troligen rundbågigt, vilket sannolikt kunde vara ett av kyrkans ursprungsfönster. På östfasaden bestod den enda iakttagbara detaljen i spåren av ett äldre rundbågigt fönster vars överkant varit belägen ca 30cm högre än dagens fönster. På nord- och västfasaden fanns inga spår av äldre detaljer. På vapenhusets översta bjälke söder om porten fann man inskuret ”LSS ANO 1699 PPS” vilket talar för att hela vapenhuset flyttades i samband med arbetena år 1827 eller att virket från det tidigare vapenhuset återanvändes. Anledningen till att man fick knacka ned all puts på kyrkan var att man på 1970-talet behandlat putsen med Pliolitefärg vilken haft en menlig inverkan på den underliggande kalkputsen. Taken på sakristia och vapenhus läktades om och försågs med nytt enkupigt lertegel. Dörrarna målades om med svart linoljefärg och fönstren genomgick en välbehövlig renovering.

Interiör

Vapenhusets väggar av liggande timmer har på insidan målats med vit linoljefärg. Det tunnvalvda taket med kilsågade tiljor är målade i samma färg som timret. Golvet är täckt med breda lackade ekplankor. I sydöstra hörnet över bokbordet hänger en medeltida kyrkklocka. På motstående sida står en järnbeslagen kista. De gråmålade välvda portarna in till kyrkorummet är låga och klädda i snedställd profilerad panel. Putsen på väggen vid sidan av dörren utgörs av en grov spritputs med slätputsad dörrumfattning.

Direkt innanför dörren i söder leder en smal inklädd trappa upp till orgelläktaren. Läktaren bärs upp av fyra rödmålade, svarvade pelare med kvadratisk bas. Taket under läktaren har breda vitmålade bräder. Läktarorgelns fasad är grönmarmorerad och spelbordet är placerat på orgelns norra sida. Golvet på läktaren är belagt med en djupröd heltäckningsmatta. I taket ovanför läktaren hänger två sjuarmade mässingsljuskronor och på väggen under läktaren två tvåarmade lampetter.

Den gråmarmorerade bänkinredningen delas av mittgången in i två slutna sidokvarter med 12 bänkrader på den norra sidan och 11 på den södra. De rikt utsmyckade, snidade dörrspeglarna hålls på plats av smidda bockhornsbeslag. Bänkinredningen tillkom i samband med en restaurering 1924 och är utförd med två, i kyrkan bevarade, bänkdörrar från 1600-talet som förebild. Bänkarna är försedda med tygklädda sittdynor i gammeldags rosa. Golvet i kyrkorummet av spontad fur täcks i mittgången av en blågrå heltäckningsmatta. Över mittgången hänger en mässingskrona.

Läktarbarriären är försedd med elva speglar, skiljda åt av kannelyrförsedda pilastrar, i samma snidade utförande som bänkinredningens dörrar. Spegelarna har dekormålning föreställande Jesus och tio följeslagare.

I mötet mellan kyrkorummets tunnvalvda tak och slätputsade väggar löper ett enkelt utformat listverk målat i en brunsvart kulör.

Vid korets norra vägg står kyrkans predikstol med uppgång genom en separat dörr utifrån kyrkans sakristia. Predikstolen präglas av ett gediget hantverk med vackra träsniderier och figurativt dekorationsmåleri. I koret hänger en liten mässingsljuskrona. På korets norra vägg hänger en madonnaskulptur i trä där Maria bär Jesusbarnet i famnen. På korets motstående sida står kyrkans medeltida dopfont utförd i sandsten med slät cuppa på en svarvad fot. I L.F. Palmgrens reseberättelse från 1880 kan man läsa att dopfonten då stod placerad i vapenhuset men att den tidigare tjänstgjort som blomkruka i prästgårdens trädgård.

Den femkantiga altarringen med knäfall är klädd i ett rosa tyg och försedd med marmorerade speglar i grått och rosa. På östra korväggen var sida om altaruspsatsen hänger kyrkans nummertavlor. I korets sydöstra hörn står ett högrest blåmålat ståndur. Invid södra väggen mellan dopfunten och stånduret står en klotformad ljusbärare.

Innerväggarna pryds av ett stort antal äldre kalkmålningar vilka varsamt tagits fram ur de underliggande färgskikten. Det äldsta måleriet stammar troligen från sent 1500-tal och omfattar en bård och bröstningsdraperi. Nästa skikt från 1600-talets andra hälft visar bland annat fragment av en ryttare till häst med svärd samt en rankdekor. 1708 utfördes nya väggmålningar av Otto Henrik Brachwagen bestående av draperimålningar.

Den första dokumenterade förändringen i Vittaryds kyrka är från 1683 då kyrkan och predikstolen sägs ha blivit ”stofferade” d.v.s. målade av mästern Johan Cula. År 1735 ”panelades” kyrkan, vilket troligen innebar att det platta innertaket kom till och året därpå försågs kyrkan med nya takstolar. Samma år, 1736, skall kyrkan blivit försedd med en ny bänkinredning.

År 1827 byttes det tidigare plana innertaket ut mot dagens välvda tak. Vid samma tidpunkt utvidgades läktaren och kyrkan fick nytt golv samt ett nytt altare. Vid omläggningen av kyrkans golv påträffades stora kluvna ekstockar med inhuggna gluggar vilka ansågs härröra från en tidigare kyrka. Predikstolen flyttades från kyrkans södra sida till dess norra.

1924 skedde nästa renovering, utformad av Axel Lindegren. Nu försågs kyrkan med en ny bänkinredning och vapenhuset och sakristian fick nya dörrar samt golv av ek. En del av kyrkans äldre målningar togs fram. En omfattande renovering skedde av kyrkans golvbjälklag som försågs med ny blindbotten, trossfyllning och täcktes med ett nytt grangolv. Koret utrustades med ett nytt altare, nytt krucifix och en ny altarbarriär. Den tidigare utbyggda orgelläktaren kortades av och försågs med figurativt måleri. Därtill skedde installation av en ny orgel.

På 1940-talet försågs kyrkan med elektrisk belysning och värmeanläggning. År 1979 lät man installera ett nytt orgelverk och 1984 försågs klockstapeln med klockringningsautomatik. År 1986 framkommer en önskan från församlingen att få tillskapa bättre utrymme framme i koret och man erhåller tillstånd att avlägsna de två främsta bänkraderna på var sida om mittgången.

Vid den senaste renoveringen i Vittaryd, 1997, återställdes en rad av kyrkans äldre murala målerier i kyrkorummet.

Inventarier

Kyrkans viktigare inventarier utgörs av: Kalk och patén från 1654, en oblatask från 1841, en medeltida dopfunt, en dopskål från 1700-talet, kandelabrar från 1600-talet, ljuskronor från 1700-talet, en madonnabild från 1200-talet samt två medeltida kyrkklockor.

Predikstolen från 1600-talet med sniderier från tysk renässans föreställer apostlar med öppna eller igenslagna biblar i famnen.

Klockstapeln i Vittaryd från 1660-talet med två kyrkklockor, är troligen bland de äldsta i Småland. Storklockan bär Vadstena pilgrimsmärke och anses stamma från 1400-talets början.

Kulturhistorisk bedömning

Vittaryds senmedeltida kyrka har sedan den uppfördes genomgått en rad förändringar både i interiören och i exteriören. Kyrkorummet i Vittaryd är likväl i hög grad sammanhållet och ger ett harmoniskt intryck.

Kyrkan i Vittaryd och den ursprungliga bebyggelsen från tidigare sockencentrum är uppmärksammat i kommunens kulturmiljöprogram

Kyrkan har genom åren varit föremål för en del förändringar med utgångspunkt i förändrad liturgi och estetiska ideal. De arbeten som gjorts i kyrkan har skett på kyrkans villkor med ödmjukhet och hänsyn till dess karaktär och stil vilket också inneburit att kyrkan fått behålla sin medeltida karaktär. I interiören är samspelet mellan väggmålningarna, bänkinredningen, läktarbarriären och predikstolen starkt bidragande till kyrkorummets ålderdomliga karaktär och dess känsla av harmoni. Bevarandet och bruket av äldre inventarier ger kyrkorummet en historisk förankring. Även den omgivande kyrkogården bidrar till helheten liksom kyrkplatsen i sig

Tillsammans med salskyrkorna i Alvesta och Sjösås utgör Vittaryds kyrka en väl bevarad medeltida salskyrka. Vid framtida renoveringar och önskemål om förändringar är det därför av yttersta vikt att stor hänsyn tas till kyrkans medeltida karaktär.

Klockstapeln i Vittaryd är en av stiftets äldsta bevarade. Vid 1900-talets början var klockstapeln i så dålig kondition att man planerade att riva den och istället låta uppföra ett torn på kyrkobyggnaden utifrån ett förslag framtaget av Axel Lindegren. Lyckligtvis genomfördes dessa planer aldrig. Klockstapeln bör liksom kyrkan åtnjuta en fortsatt skötsel så att dess unicitet och särprägel bevaras.

Händelseregister

1400-t	-	Vittaryds kyrka uppförd
1683	-	Kyrkan och predikstolen ”stofferades” d.v.s. målades av mästern Johan Cula
1697	-	Klockstapel av klockbockstyp byggd av mästern David från Tofteryd
1735	-	Renovering
	-	Kyrkan panelades d.v.s. försågs med platt innertak
1736	-	Kyrkan förses med nya takstolar
	-	Ny bänkinredning
1816	-	Klockstapel inklädd med brädpanel
1827	-	Renovering av kyrkan
	-	Platta taket ersätts av ett välvt
	-	Uppförande av en ny större läktare
	-	Nytt altare

- Golvet lades om
 - Södra väggens dörr murades igen och vapenhuset togs bort
 - Tog upp en ny ingång på västra sidan
 - Nytt vapenhus uppfört i väster
- 1911
- Planerad rivning av kyrkans klockstapel i samband med ett planerat uppförande av en tornbyggnad på kyrkan. Förslaget genomfördes aldrig
- 1924
- Renovering enligt förslag av arkitekt Axel Lindegren
 - Nya sittbänkar i kyrkorummet
 - Framtagning av gamla målningar
 - Vapenhus och sakristia försedda med nya dörrar och golv av ek i likhet med äldre förlagor
 - I kyrkan inlagt ett nytt golv av gran
 - Förbättrat bjälklag med iläggning av ny blindbotten och trossning
 - Golvet belagt med en röd kokosmatta
 - Ny altarbarriär i koret
 - Nytt altare med altarupsats och krucifix
 - Nytt färgat korfönster
 - Predikstolen konserverad
 - Orgelläktaren avkortad och läktarbröstet försett med bilder
 - Ny orgel byggd av Gabriel Rieger
 - Reparation av kyrkans klockstapel
 - Kyrkans tak av spån ersätts med enkupigt tegel
- 1932
- Invändig renovering, byggmästare Johan Åberg, Lagan
 - Nya golv läggs in och fernissas
 - Bänkarnas räcken renoveras
- 1940
- Lillklockan flyttas från klockstapeln till vapenhuset
- 1941
- Installation av elektriskbelysning
- 1944
- Installation av elektrisk värmeanläggning utifrån förslag framtaget av arkitekt Paul Boberg
- 1950
- Vittaryds prästgård från 1700-talet genomgår en omfattande renovering
- 1956
- Orgelverket från 1924, omdisponerat
 - Utgrävningar på Vittaryds gamla bygravfält
- 1965
- Exteriör renovering
 - Utvändig kalkning
 - Minde spåntak repareras
 - Klockstapel rödfärgas och spåntaket ses över
- 1965
- Planer på att överta den gamla kyrkskolan och omvandla den till församlingshem
- 1979-80
- Nytt orgelverk från J Künkels orgelverkstad AB, Lund
- 1982
- Kyrkan får en kristallkrona i gåva

- 1984 - Installation av automatisk klockringningsanläggning i klockstapeln
- 1986 - Avlägsnade av de två främre bänkraderna vardera sida om mittgången
- 1993 - Tillstånd till uppförande av ny ekonomigård på Vittaryds kyrkogård
- Tillstånd till tillbyggnad av befintlig ekonomibygnad vid Vittaryds Kyrkogård
- Tillstånd till restaurering och konservering av predikstol och Madonnabild
- 1996 - Interiör och exteriör renovering Nelsson Arkitektkontor AB
- Omkalkning av innerväggar
- Omlackning av golv och trappa
- Ommålning av innertak och taklist samt dörrar och fönster
- Justering av dörrar
- Tjärning av spånbeklädnad
- Byte av skadade takpannor
- Flöjlar renoveras och tjärbränns
- 1997 - Interiör och exteriör renovering
- Konservering av äldre kalkmålningar på kyrkans innerväggar
- Murverksdokumentation
- Omdragning av elkabel
- Handikapptoalett inrymd i det på kyrkogården befintliga förrådet